

İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Yöntem Sorunu

Prof. Dr. İsmail TAŞ

İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Yöntem Sorunu

Bilindiği gibi İslam düşüncesi ve İslam ilimleri Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda İslam düşüncesinin ve ilimlerinin oluşumu birçok bakımlardan problematiktir. Çalışmamızda İslam ilimlerinin ortaya çıkış süreci tahlil edilecektir. Zira İslam düşüncesi belirli bir dönemden sonra epistemolojik bir kırılma dönemi geçirdi. Daha sonra din ile dinî, esas ile usul, ilim ile bilgi birbirinin yerine kullanılabilir hale geldi. Bunun sonucu olarak geçmişte bilimsel/ilmî çabaların ürünü olan düşünceler din yerine ikame edilmeye başlanmıştır.

Kelimeler: İslam düşüncesi, bilim, bilgi, dinî, din.

Composition and Method The problem of Islamic Thought

As is known, Islamic thought and Islamic sciences have emerged after the death of the Prophet. In this context, the formation of Islamic thought and science is problematic in many ways. In this study it will be analyzed in the process of emergence of Islamic sciences. Because of Islamic thought after a certain period of time spent in an epistemological break. Later religious, religion, principles and procedures, information and knowledge has become used interchangeably. As a result, in the past, scientific / scholarly effort is the product of thoughts began to be substitute religion.

Words: islamic thought, sciences, religious, religion.

Giriş

Süresi üzerinde tartışılabilir, fakat oldukça uzun bir zamandır, İslam düşüncesi hem Batılılar hem de Müslümanlar tarafından sorgulanır durumdadır. Özellikle Müslümanların siyasal, bilimsel, kültürel ve tefekkür alanındaki düşüşleri, söz konusu sorgulamayı hızlandırmış görünmektedir. Bu eleştirilerin yapıcı ve yıkıcı nitelikleri üzerinde durmak ayrı bir çalışmayı gerektirir. Olumlu ya da olumsuz, bu eleştirilerden korkmamalıyız. Bundan daha önemlisi bu eleştirilerin önünü açmak ve teşvik etmek gerekir. Olumsuz, kötü niyetli çalışmaların bile iyi niyetli çalışanların hakikati bulmalarına yardım edebileceğini, yersiz korku ve endişelerin çoğunlukla olumsuz eleştirilerden bile daha yıkıcı olabileceğini unutmamak gerekir.

Bu anlamda düşüncenin tek bir kriteri vardır; o da düşüncedir. Çok farklı düşüncelerin bazen yıkıcı gibi görünmeleri ve algılanmaları mümkün olsa da, gerçekte, insan için en büyük yıkıcılık düşünceye karşı takınılan olumsuz tavırlardır. Kabul edelim ki, düşünce, mahiyeti gereği en insani ve sadece akılla gerçekleştirilebilen bir faaliyettir. Henüz yanlışlık ve doğruluk kriterlerinden bağımsız olarak bir değer ifade eder. Yanlış ve doğru, sadece mantıksal tutarlılık bakımından elde edilen sonuçlardır ve düşüncenin sadece tutarlılığı anlamına gelir. Hâlbuki düşünmek, sadece doğru ve yanlış düşüncelerden ibaret değildir. O bazen düşlerde, bazen sanatta bazen de ahlaki ve dini bir coşkunlukta kendine yer bulabilir, etkin olabilir. Bu anlamda düşünmek badireli bir yolculuk yapmak gibidir; getirileri ve götürüleri vardır. Ne yapalım ki, insan, eksiklerini ve ihtiyaçlarını akıl ve tecrübeyle gidermektedir; ona hayvanlar gibi güçlü ve mükemmel güdüler verilmemiştir, yaptıklarında ve ürettiklerinde yanlışlar da olabilmektedir; fakat yanlışlarını zamanla ortadan kaldırarak daha sağlam ve daha faydalısıyla değiştirmek gibi bir olanağa sahiptir. Onun hayalleri, hatıraları, gelecek endişesi vardır ve en önemlisi bütün bu saydıklarımızda etkin rol oynayan akıllı ve düşüncesi vardır. İnsan bu haliyle doğal varlıklar, bitkiler ve hayvanlarda olduğu gibi belirlenmiş bir varlık değildir. Biyolojik bir varlık olarak doğaya muhtaç iken, akıl ve ruh olarak onu aşan bir yöne sahiptir. Boetius'un "Felsefenin Tesellisi" adlı eserinde dediği gibi, o, varlıklar içerisinde kafasını göğe kaldırıp bakabilen yegâne varlıktır. Dahası o, akıllı ve düşüncesi sayesinde, gözleriyle gördüklerinin de ötesine geçebilen bir varlıktır; onun belirlenmiş bir ufku yoktur. Onun ufku belirsizlikler ve bu belirsizlikleri belirleme çabasının çizdiği esnek sınırlarıdır. Onun yaşamında

ve ruhundaki tedirginliğin nedeni de bu esnekliktir; diğer bir ifadeyle onun devamlı değişime hazır, teyakkuz halinde bir varlık olmasıdır. Bu da onun geçmiş ve gelecek arasında gerilen bir varlık olması anlamına gelmektedir. Bir tarafta yaşanmışlıklar, diğer tarafta, çözülmesi gereken, tecrübe edilmeyi bekleyen yeni sorunlar. Yeni tecrübeler aynı zamanda yeni hatalar demektir. Dolayısıyla insan bir şeyleri tecrübe ederken çok hatalar yapmıştır, çok canı yanmıştır. Bu zafiyet, insanda, muhafazakâr tutumu doğurmuştur; belki ahlakın ve ahlaki davranışlarımızda da aynı kökenin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Muhafazakâr tutumların arkasında insanlık tecrübesinin acı hatıraları vardır. Değişimin yarattığı tedirginlik, bu tavırla dengelenmeye çalışılmış olmalıdır ve bu yönüyle muhafazakâr tavır da insani bir tavidir.

İnsandan bahsediyoruz. İnsan yaşamı ise belirsizlikler ve değişimlerle doludur. Bunlar insan yaşamının doğasıyla ilişkilidir, yani insan yaşamının doğal halidirler. Bir şeyin doğal bir parçası olan ise onun kurucu ve yapıcı bir yönünü işaret eder ve o şey için mutlak olumsuz olarak değerlendirilemez. Bununla birlikte, belirsizlik ve değişimin insanı huzursuz ettiğini ifade ettik. Bunları sıfırlamak ve ortadan kaldırmak ise insanın elinde değildir. İnsanın bu durumu, onun sürekli hareket halinde olmasını zorunlu kılmıştır. Sosyal ve kültürel anlamdaki zaman algılarının gerisinde böyle bir yaşam tecrübesinin oldukça yeri vardır. Kısaca insan, bu ve benzeri birçok noktada, ruh bakımından gerilimli bir varlıktır. Bu bağlamda insan tek tip varlık olmadığı gibi belirli kalıplara mahkum edilmiş bir yaşama da sahip değildir. Dolayısıyla insan yaşamının birçok belirsizliklerle dolu olduğunu, belirsizliklerin ise, insanda bir takım korkulara neden olduğunu ve bunun da onu huzursuz ettiğini biliyoruz.

Bazen bu korkular muhafazakâr tavrı zihniyete dönüştürerek, kapalı bir dünya görüşünü yaratmakta, dolayısıyla hem yaşam hem de düşünce biçiminin sınırlarını daraltmaktadır. Her medeniyetin bu anlamda açık ve kapalı, büyüyen ve küçülen evreleri vardır. Bu aynı zamanda medeniyetlerin yeterlilikleri ve yetkinlikleri sorunudur. İslam medeniyeti ve düşüncesi de bu evreleri yaşamış ve yaşamakta olan bir medeniyettir. Üzülerek belirtelim ki, bizler, İslam medeniyetinin o debdebeli, parlak dönemlerini yaşamıyoruz. İslam dünyasında pek iç açıcı olmayan bu durumun, Müslümanların hem zihnini hem de kalbini rahatsız etmesi kadar doğal bir şey olamaz.

Önümüzde büyük bir sorun vardır: Koskoca bir İslam dünyası, sadece Müslümanlar için değil, bütün insanlık için hala önemini koruyan devasa bir birikim ve nihayet İslam dünyasındaki düşünsel kötürümleşmenin nedenlerini sorgulamak. Bunun, karmaşık yapılar ihtiva ettiğini biliyoruz. Bununla birlikte amacımız sadece “İslam düşüncesinin oluşumu ve yöntem sorunu” başlıklı konumuzun yakın ya da uzak uzanımlarına dikkat çekmektir.

Yukarıda işaret etmiş olduğumuz gibi hem değişim hem de muhafazakâr tavır, insan yaşamını kuran unsurlardır. Bu nedenle F. Rahman’ın dediği gibi *her toplumda bir muhafazakârlık unsuru olmalıdır; çünkü salt sosyal değişim ve büyüme (gelişme), değişim ortasında devamlılık unsurunu sağlayan kontrol edici el olmaksızın gerçekleşemez. Nasıl ki hiçbir toplum salt değişime değinerek yaşayamazsa aynı şekilde salt muhafazakârlık sayesinde de yaşamını uzun süre devam ettiremez. İslam düşüncesini oluşturan metodolojinin temel yapısı da gelişirken muhafazakârlıktan başka bir şey yapmamıştır.*¹ İslami ilimler dediğimiz disiplinlerin oluşum süreci dikkatle incelendiğinde de muhafazakar ve özgür düşüncenin gerilimlerini yakalamak zor değildir.

Benzer şekilde, İslam ilimlerinin arkasında da, Hz. Peygamberin ölümünden sonra Müslümanların yaşamında meydana gelen sarsıntılar ve değişimler vardır. Hz. Peygamberin yaşadığı dönemde Müslümanların birçok sorunları vardı. Dahası bizatihi Hz. Peygamberin ömrü bu sorunlarla mücadele etmekle geçti. Ancak Onun vefatıyla birlikte Müslümanların karşılaşmış olduğu sorunun mahiyeti değişti. Hz. Peygamberin ardından İslam dini, gerçek anlamda insan sorunuyla karşılaştı. Burada saymaya gerek olmayan birçok dini, siyasi ihtilaflar çıktı.

Kur’an her zaman elde mevcut olduğuna göre sorun ne idi? Sorun, L. Gardet’in İslam düşüncesinin geri kalmasına sebep olarak gösterdiği nedenlerden ikincisi olan, Hz. Peygamberden sonra “İslam’da öğreti ile ilgili canlı bir başkanın eksikliği” sorunu mu idi?² Gardet, bu durumun, özgür düşüncenin nedeni olarak gösterilme düşüncesini bir “zan” olarak değerlendirerek, Felsefenin İslam dünyasına gelmesiyle birlikte, ona karşı verilen güçlü bir savunma tepkisini de buna delil olarak göstermiştir.

¹ Fazlur Rahman, *Tarih Boyunca İslamî Metodoloji Sorunu*, Çev. Salih Akdemir, Ankara Okulu Y., 2001, S. 124.

² L. Gardet, *İslam’da Dinsel Düşünce Nasıl Kötürümleşti?*, Çev. Ahmet Arslan, AÜDTCFD, XXVIII, Sayı:1-2, 1970, ss. (219-230); S. 225.

Gardet'in "Hz. Peygamberden sonra öğreti için canlı bir başkan eksikliği" tespiti, tam olarak katılabileceğimiz bir düşünce olmamakla birlikte, yok farz edebileceğimiz bir düşünce de değildir. Elbette Müslümanlar, Hz. Peygamberin vefatıyla oldukça sarsılmış ve etkilenmiştir. Onun boşluğunu doldurmak tabii ki zordu. Dahası Hz. Peygamber kendinden sonrası için de hiçbir otoriteye işaret etmemiştir. Gerçi Şia'nın bir takım düşünceleri bu genel yargıyı zedeliyor gibi görünmekle birlikte, argümanlarının çok daha sonradan mezhepsel taassup içerisinde geliştirildiği gayet açıktır. Bu nedenle Hz. Peygamberin vefatından sonraki ana sorun, birinci olarak, elde mevcut olanın, olduğu gibi korunup nasıl muhafaza edileceği, ikinci olarak ise, Hz. Peygamberin boşluğunun ya da onun otoritesinin nasıl ve ne ile doldurulabileceği sorunu idi.

Hz. Peygamberin ölümünden sonra, daha cenazesi bile defnedilmeden bazı Müslümanların Beni Saide Avlusu'nda toplanıp Halife seçmeleri bunu göstermektedir. Her ne kadar bu durum, cahiliye dönemi kabileci dünya görüşünün bir sorun çözme tarzını yansıtıyor olmakla birlikte, aynı zamanda bir otorite boşluğunu doldurma girişimi idi. Peki, Hz. Peygamberin yerine seçilen kimseler, yani Halifeler onun boşluğunu, otoritesini doldurabildiler mi? Hayır. Dahası, Hz. Peygamberin kendisinin ölümünden sonra, kendi boşluğunu kendi yerine seçilen bir halifenin doldurması emri, tavsiyesi ya da bir arzusu mu vardı? Varsa bunu neden en yakın arkadaşları bilmiyordu? Kaldı ki, halifelerin din alanında tam yetkili bir otorite olmadıkları, daha çok siyasal bir otoriteye sahip oldukları ve hatta bu konuda bile bir takım sınırlandırmalara gidildiği görülecektir.

Burada Hz. Peygamberin mirasına otorite anlamında talip olan bir başka sınıfa daha vurgu yapmak gerekir. Bu sınıf "âlimler" sınıfıdır. Hz. Peygamberden rivayet edilen "âlimler peygamberlerin vârisleridir" sözü, bir anlamda, bu işin ilimle olması gerektiğini işaret eden alimlerin serlevha ettiği bir tespite benziyor ve tarih itibarıyla oldukça geç bir döneme ait olmalıdır. Bunun iki gerekçesi vardır. Birincisi, böyle bir sözün kabul görebilmesi ve karşılık bulabilmesi için her şeyden önce bir alimler sınıfının teşekkül etmiş olması gerekir. Dolayısıyla bu anlamda Hz. Peygamberin kendi döneminde yaşamış olduğu bir alimler sınıfı olmadığına göre, bu söz ya söylenmemiştir ya da Hz. Peygamber kendinden önceki nebilerin varislerinin alimler olduğu gibi, gelecekte de kendinden sonra ortaya çıkacak alimlerin kendisine varis olacaklarını haber vermiş olmalıdır. İkincisi: Bu söz alimler sınıfının ilkesel bazda yapmış

oldukları bir tespit olmalıdır. Hz. Peygamberden sonra ortaya çıkan bir çok ihtilaf, kaos ve yeni durumlar karşısında sağlıklı ve doğru bir din anlayışının ancak sağlıklı bir bilgi ve ilim sayesinde mümkün olabileceğini gören bir grup ulema sınıfı zuhur etmiştir. İster rakip ister tamamlayıcı bir unsur olarak değerlendirilelim, “el Ulemâ veresetü’l enbiya” sözü, daha sonra geriye dönük okumalar neticesinde yapılan bilimsel ve sosyolojik bir tespite benzemektedir ki, Hz. Peygamberden devralınan din, ancak bilgiyle devam ettirilebilir, bilgi de alimlerin işidir, anlamına gelmektedir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, her ne kadar hilafet bunu üstlenmeye çalışmış görünmekle birlikte, Hz. Peygamberin din alanındaki otoritesini gerçek anlamda âlimler doldurmuştur. Hz. Peygamberden sonraki birkaç asırlık süreci dikkatle değerlendirdiğimizde, bu durum gayet açık bir şekilde görülebilmektedir.³ Hodgson’un dediği gibi, bu, ne Peygamberin işaret ettiği belli kişiler ne de imtiyazlı bir sınıf tarafından gerçekleştirilmiştir. İşin doğrusu, ilimler, ister teorik ister pratik olsun, sıradan ailelerden çıkan çocukların hasbi çalışmalarıyla ihdas edilmiştir.⁴

Bu anlamda İslam ilimlerinin, yukarıda işaret etmiş olduğumuz muhafazakârlık ve değişim yelpazesinin neresinde yer aldığını tespit etmek o kadar kolay değildir. Bu sorun hem İslam ilimlerinin yekpare olmaması ile, hem de İslam düşüncesinin aynı sorunlara farklı tepkiler üreten daha farklı düşünce disiplinlerine sahip olmasıyla da ilişkilidir. Durum Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Kelam gibi disiplinler açısından değerlendirildiğinde, bu disiplinlerin daha çok muhafazakâr endişelerle kurulduğunu, hatta korumacı tavır ve endişelerin, ilmi endişelere takaddüm ettiğini, Tasavvuf ve Felsefe dikkate alındığında ise, bu disiplinlerin daha özgür ve değişimden yana göründüklerini ifade edebiliriz.

Dinî düşünce, daha çok bir tarafı geriye dönük bir düşüncedir. Dinî düşüncenin doğası bunu gerektirir. Hz. Peygamberin vefatıyla birlikte ortaya çıkan kriz ortamından sonra, uzun bir süre -ki bu süre neredeyse iki asrı aşan bir süredir- geriye dönük okumalarla elde edilen çözüm şu idi: Her şeyden önce

³ Nitekim ilk Usul yazarı olarak bilinen Şafi, bu otoritenin ilim olduğunu gayet açık bir şekilde dile getirmektedir. Ancak onun ilimden anladığı şeyin de, Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas’tan ibaret olduğunu belirtmekte fayda vardır. Muhammed b. İdris eş Şafi, er Risâle, çev. Abdülkadir Şener – İbrahim Çalışkan, TDVY: 2012, S. 22.

⁴ Marshal G. S. Hodgson, Dünya Tarihinde İslam, Çev. Ahmet Kanlıdere, Yöneliş Y., İst. 1997, S. 39.

dinin birinci kaynağı Kur'an elde mevcuttur. İkinci olarak onu en iyi anlayan ve anlaşılmayan yerlerini anlatan, pratiğe döken ve hükümler ortaya koyan Peygamberin yaşantısı ve bunun teknik olarak kavramsallaştırılması olan Sünnet; Kuran ve Sünnetin somut bir şekilde görüldüğü toplumsal zemin olan İcma' ve sonsuza kadar devam edecek olan bir sorun çözme mekanizması olarak Kıyas/Akıl. İşte buraya kadar saydığımız geçmişteki bütün birikimin tevarüs edilmesi ve bunların bir tecrübeye dönüştürülerek, halde ve gelecekte ortaya çıkacak olan sorunların çözülmesinde sistematik olarak kullanılacak olan ilmin temel yöntemi bu idi. Diğer bir ifadeyle yöntem, tek tek olaylardan ve tek tek bilgilerden tümel, külli olanlarını üreterek her defasında geriye dönmek yerine, onu pratik yaşamda yeni terkiplerle birlikte kullanılır durumda tutmak idi. Kısaca Müslümanların Peygamber yerine üretildikleri otorite, yaşayan bir imam ya da halife değil, kurumsal ve sistematik ilmî düşünce idi.

Acaba Müslümanlar bunu nasıl becerdiler ve İslam düşüncesi bu yöntemle elde edilen düşüncelerden mi ibarettir? Örneğin Tasavvuf ve Felsefe bu düşüncenin neresinde idi? Belki araştırmamızın sonuna doğru ifade edeceğimiz gibi, bu ilimlerin oluşumu ve ortaya çıkışı belirli bir dönemde kemale erip bir daha hiç aşılmamak üzere kapatılıp, olupbitti mi? Elbette Kur'an inananlar için oldukça önemlidir ve daha sonra da bu önemini korumuştur. Kur'an'da insan yaşamına doğrudan etki eden ve müdahale eden birçok husus vardır. Diğer bir ifadeyle Kur'an'da, insan yaşamının evveli ve ahirini kuşatan, insan aklının bunun künhüne vakıf olamayacağı evrelerine işaretler söz konusudur. Bu hususta Kur'an insan yaşamının, hem nereden geldiğine hem de nereye doğru akış halinde olduğuna dair dokunuşlar yapar. Bununla O, belirsizliklerin yarattığı endişe ve tasayı teskin etmeye yönelik, kuşatıcı bir varlık tasavvuru geliştirilebilecek argümanlar sunar.

Bütün bunlara rağmen Kur'an ancak Hz. Peygamberin yaşantısıyla daha berrak ve daha anlaşılabilir olmuştur. Bu anlamda Hz. Peygamberin yaşamı, vefatından sonra da önemini korumuştur. Onun bu önemi her şeyden önce Kur'an kaynaklıdır. Bu değeri ona Kur'an vermiştir. Kur'an'da, Onun ahlakı Müslümanlar için bir rol model olarak gösterilir, ihtilafların çözümünde onun hakemliğine başvurulması emredilerek onun din ve dünya işlerindeki otoritesi vurgulanır.⁵ Bununla birlikte, ondan sonraki dönemde, onun yaşam

⁵ Hz. İbrahim'in duasından. 2 Bakara 129: "Rabbimiz! İçlerinden onlara bir peygamber gönder;

tecrübesi gelecekte kurgulanacak ve tecrübe edilecek hayat için tikel veriler olmaktan öte bir şey olamamıştır.

İlim dediğimiz olgu, tikel verilerden külli bilgiler üretmektir. Diğer bir ifadeyle ilim, tikel olanların zihinde yoğrularak aklîleştirilmesi ve kavramsal bir düzeye yükselme hadisesidir. İşte bu kısım ne Kuran'da ne de Hz Peygamber ve Onun ashâbı döneminde söz konusudur. Bu olgu Müslümanların hayatına ancak hicrî ikinci ve dördüncü yüzyıllar arasında dahil olan bir olgudur ve İslâm'ın kazandırmış olduğu ruhla birlikte, oluşan şartlar karşısında sergilenen insanî bir refleksin ürünüdür. Gazalî, *Mustasfa* adlı eserinde, dini ilimler içerisinde sadece Kelam'ı böyle bir küllî ilim olarak ifade eder.⁶

“İslâm düşüncesinin oluşumu ve yöntem sorunu” gibi bir problem, uzantıları oldukça geniş bir araştırma evrenini kapsamaktadır. Bu nedenle çalışmamızın sınırları hakkında birkaç hususa dikkat çekmemiz gerekiyor. Her şeyden önce şunu belirtmeliyiz ki, çalışmamızda, “İslâm düşüncesi” derken, sadece dini düşünceyi hedeflemiyoruz; en genel anlamda “Peygamber döneminden başlayıp daha sonra belirli yöntemler çerçevesinde yürütülen bilimsel düşüncelere kadar uzanan geniş bir yelpazeden bahsediyoruz. Bu anlamda biz

onlara ayetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin ve onları her kötülükten arındırsın. Şüphesiz sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hilmet sahibisin”.

2 Bakara 151: “ Nitekim kendi aranızdan size ayetlerimizi okuyan, sizi her kötülükten arındıran, size kitap ve hikmeti öğreten ayrıca bilmediklerinizi de öğreten bir peygamber gönderdik”.

2 Bakara 231: “... Sakın Allah'ın ayetlerini eğlenceye almayın. Allah'ın üzerinizdeki nimetini, size öğüt vermek için indirdiği Kitab'ı ve hikmeti hatırlayın. Allah'a karşı gelmekten sakının ve bilin ki Allah hakkıyla her şeyi bilendir”.

3 Âl-i İmrân 164: “Andolsun, Allah mü'minlere kendi içlerinden; onlara ayetlerini okuyan, onları arıtıp tertemiz yapan, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle bir lütufta bulunmuştur. Oysa onlar daha önce apaçık bir sapıklık içine idiler”.

4 Nisa 113: “(Ey Muhammed!) Eğer Allah'ın sana lütuf ve merhameti olmasaydı, onlardan bir grup seni saptırmaya çalışırdı. Halbuki onlar ancak kendilerini saptırırlar, sana hiçbir zarar veremezler. Allah sana kitabı ve hikmeti indirmiş ve sana bilmediğin şeyleri öğretmiştir. Allah'ın lütfu sana çok büyüktür”.

62 Cum'a 2: “O ümmilere, içlerinden kendilerine ayetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara kitabı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderendir. Halbuki onlar bundan önce apaçık bir sapıklık içinde idiler”.

33 Ahzab 21: “And olsun, Allah'ın Resulünde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır”.

68 Kalem 4: “Sen elbette yüce bir ahlak üzeresin”.

24 Nur 62: “Mü'minler ancak Allah'a ve Peygamberine inanan, onunla beraber toplumu ilgilendiren bir iş üzerindeyken ondan izin almadan çekip gitmeyen kimselerdir...”

⁶ Gazalî, *Mustasfa*, çev. Yunus Apaydın, Rey Y., Kayseri: 1994, C.I; S. 4

“İslam düşüncesi” derken, bir süreç içerisinde ortaya çıkan ve gelişen insani bir etkinlikten söz ediyoruz.

Elbette bu sürecin fulü ve ete kemiğe bürünmüş dönemlerinden bahsedebiliriz. Örneğin bir takım disiplinler çerçevesinde, belirli bir yöntemle üretilen düşünceler oldukça somut olup, yek pare olmaktan ziyade çeşitlilik arz etmektedir. Bu dönem bilimlerin teşekkül ettiği döneme tekabül etmektedir ve tarih olarak hicri ikinci yüzyıllardan başlayıp, dördüncü yüzyıla kadar devam eden bir süreci kapsadığı söylenebilir.

Düşüncenin nitelik ve karakter olarak biraz daha fulü ve muğlak olduğu dönem ise Peygamberin yaşadığı yıllardan başlayıp, hicri ikinci yüzyıllardan itibaren bilimlerin teşekkülüne kadar devam eden bir süreci kapsamaktadır. Bunun dışında bir üçüncü dönemden daha söz edebiliriz, o da, bilimsel disiplinlerin oluşup gelişmesiyle birlikte, kendi yöntem ve karakterlerini sağlamlaştırdıktan sonra, geleneksel bir forma bürünüp donuklaştıkları dönem. Biz, şimdi Peygamber dönemindeki düşünce etkinliğinden bahsetmeye çalışacağız.

Peygamber Döneminde Düşünce Etkinliği

Bir din için Peygamberliğin ne kadar önemli olduğu üzerinde durmak zayıftır. Nübüvvet müessesesi diğer ilahi dinlerde olduğu gibi İslam dini için de önemlidir. İlahi dinler kendilerini sürekli bir peygamber aracılığıyla ifade etmişlerdir. Bu nedenle özellikle ilahi dinler olarak kabul edilen Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi dinler kendilerini Peygamberler aracılığıyla ifade etmişlerdir. Dolayısıyla ilahi dinler çerçevesinde akıl da bir peygamberin varlığını zorunlu kılmaktadır zira dinlerin varlığı buna bağlıdır; din, bu çerçevede Peygambere nispet edilir. Dinlerin Musevî, İsevî, Muhammedî vb. şeklindeki adlandırılmaları, her dinin kendi peygamberine nispet edilmesi dolayısıyladır. Bununla birlikte bu adlandırmaların daha çok dış gözlemlerin, tanımlamaların, daha doğrusu, kimlik ve aidiyet sorunlarının ortaya çıkardığı adlandırmalar olduğunu ifade etmeliyiz. Çünkü ilahi dinlerde her peygamber kendisini Tanrı'nın bir elçisi ve sözcüsü olarak tanıtmıştır.

İslam Peygamberi de bu anlamda oldukça önemlidir, İslam neredeyse bu anlamda ona bağlıdır. Kur'an ve onun tebliği, anlaşılması ve bir rol model olarak yaşanması onun aracılığıyla gerçekleşmiştir. Kur'an ne ontolojik açıdan ne epistemolojik açıdan ne de pratiğe dökülüp fiili olarak yaşama geçirilmesi

bakımından Hz. Peygamberin varlığından ayrıştırılabilir. Bunu ancak Hz. Peygamber ve O'nun getirmiş olduğu vahiy aracılığıyla yapabiliyoruz. Nitekim Kuran'da bu durum gayet açık bir şekilde dile getirilmiştir. Bazı ayetlerde, Kuran'ın Allah katından olduğu ve yine Allah tarafından bir elçi aracılığıyla gönderildiği ve Hz. Peygamberin onun emrinde bir kul olduğu vurgulanır.⁷ Evet din Peygamberlere Allah tarafından gönderilmektedir ancak onun insanî formatta ifadesi Peygambersiz düşünülemez. Bu anlamda, din, neredeyse Peygamberlerin bir "sünnet"idir, dense abartılmış olmaz. Allah katında tek olan dinin, şeriatları itibarıyla Peygamberlerdeki farklı farklı görüntüleri, kendi halklarının dilleri ve örf adetlerini dikkate almaları, hep onların yaşamlarıyla ilişkilidir.

Sorunumuz İslam düşüncesinin oluşumu olunca, elbette dinde olduğu gibi, düşüncede de bakacağımız ilk kişi doğal olarak Hz. Peygamber olmaktadır. Zira din onun aracılığıyla gönderilmiştir ve bir din kendini bir takım emirler, nehiyeler, tavsiyeler ve nasihatlerle ifade eder. Dinin görünebilir olmasının yegâne yolu budur. Bu emir ve yasakların, bir gurup insan tarafından hayata geçirilmesi yani yaşanması gerekmektedir. Bir dinin bilim, sanat ve kültürel olarak vücut bulması ise çok daha sonraki süreçte ortaya çıkan maddi ve manevi gelişmelerle ilgilidir. Yoksa tek başına bir peygamberin kendi kendine yaşadığı dinin hem varlığı hem de yaşanmışlığı şüphelidir. Bundan dolayı Hz. Peygamberin etrafındaki ilk dönem arkadaşlarının yani ashabının varlığı önemli hale gelmektedir. Ashap tabiri caizse dinin mazharı konumundadır. Bu anlamda Kuran'ın yani dinin varlığı Peygambere, Peygamberin dinsel varlığı da etrafındaki insanlara bağlıdır; çünkü din, hem bireysel farklılaşmalar ve hem de toplumsal anlamdaki görünürlüğünü onlara borçludur. Kısaca yukarıda İslam düşüncesinin ilk evresi olarak adlandırdığımız dönem, bu dönemdir. Bu dönem biraz önce ifade etmeye çalıştığımız gibi önemlidir fakat bizim açımızdan da o kadar muğlak ve zor bir dönemdir.

Bu dönemin düşünsel bakımdan ifadesi neden zordur? Çünkü bu dönemin ana karakteristiğinin düşünsel etkinliklerin sergilenmesi değil, bir peygamber tarafından getirilen yeni bir dinin, mevcut şartlar içerisinde korunarak yaşama aktarılması olduğunu görmekteyiz. Bilimlerin kurulması ve inşasıyla birlikte geriye dönük bütün okuma biçimlerinin beslediği düşünce etkinlikleri evreninin, bu pratik yaşam modelleri olduğunu söyleyebiliriz. Bundan dolayı

⁷ Kur'an: 4/105; 5/67; 7/158; 11/2; 13/7; 36/2-6, 69.

bu dönemin, Vahiy, Peygamber ve Ashap unsurlarından mürekkep tek bir yaşam alanı olarak değerlendirilmesi gerekir. İslam düşüncesinde “Sünnet” adı altında referans edilen kavramsal düşünce böyle bir yaşam pratiğinden üretilmiştir. Gerek Schacht’ın “yaşayan gelenek” ve gerekse Fazlur Rahman’ın “yaşayan sünnet” olarak adlandırdığı yaşam bu olmalıdır. Fazlur Rahman’ın “yaşayan sünnet”ten, yukarıda ifade etmiş olduğumuz yaşam sürecini kastettiğinde herhangi bir şüphe söz konusu değildir.⁸ Schacht’ın “yaşayan gelenek” düşüncesinde ise daha çok İslam dininin bir gelenek içinde vücut bulduğu ve bu geleneği tekrar ettiği düşüncesi daha ağır basıyor görünmektedir.⁹ Gerçi, İslam’ın din olarak yaşayan bir gelenek içinde varlığa geldiği herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. İslam’ın en büyük mücadelesinin “şirk ve müşrikler”le olmasına rağmen, sosyal, siyasal, iktisadi, yaşam ve düşünce biçimi boyutlarında, tevhit inancı ve sosyal adalet ilkesini katarak, çağının argümanlarıyla hareket ettiğini tespit edebiliriz. Dahası İslam’ın temel iddiasının bir devrim yaratmak olmadığı ortadadır. Nitekim İslam, kendini insanlık var oldu olalı devam eden bir dini geleneğin devam ettiricisi ve sonuncusu olarak takdim eder.¹⁰

İşte İslam’ın yaşayan bu geleneği, başta Hz. Peygamber olmak üzere O’nun ashabının yaşantısıyla ete kemiğe bürünmüştür. Özellikle Hz. Peygamber’e nispet edilen bazı sözlerin, anlam düzeyinde Hz. Peygamberle ilgilerinin bulunabileceğini kabul etmekle birlikte, üslup, formülasyon ve kavramsal düzeydeki işlenmişlikleri göz önüne alındıklarında, en azından bazı İslami ilimlerin doğuşuyla birlikte ete kemiğe bürünmüş olduklarını söyleyebiliriz. Bu hususta Fıkh’ın ve Hadis’in oluşumunu ve argümanlarını özellikle dikkate almak gerekir. Söz konusu ilimler Hz. Peygambere nispet edilen bu sözlerin hem ürünü hem de kaynağı olabilmektedir. Örneğin, “size iki şey bırakıyorum: o ikisine sarıldığınız müddetçe sapmayacaksınız: Allah’ın Kitabı ve Nebisinin

⁸ Fazlur Rahman, *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*, Çev. Salih Akdemir, Ankara Okulu Y., Ankara: 2001, S. 19-38.

⁹ İsmail Hakkı Ünal, “Fazlur Rahman’ın Sünnet Anlayışı ve “Yaşayan Sünnet” Kavramı Üzerine”, *Journal of Islamic Research*, Vol 4, NO:4, October 1990, ss. (285-294), S. 285.

¹⁰ “O: ‘Dini dosdoğru ayakta tutun ve onda ayrılığa düşmeyin’ diye dinden Nuh’a vasiyet ettiğini ve sana vahyettiğimizi, İbrahim’e, Musa’ya ve İsa’ya vasiyet ettiğimizi sizin için de teşri’ etti (bir şeriat kıldı). Senin kendilerini çağırdığın şey, müşriklere ağır geldi. Allah, dilediğini buna seçer ve içten kendisine yöneleni hidayete erdirir” (Şûrâ:13). “Sana söylenen şeyler, senden önceki elçilere söylenenden başkası değildir” (Fussilet 43).

Sünneti”¹¹, “ hayru’n nâsi karnî...: insanların en hayırlısı benim çağında yaşayanlardır...”¹², “Ashabım gökteki yıldızlar gibidir; hangisine uyarırsanız hidayet bulursunuz”¹³, “Siz, Benim ve doğru yolda olan Raşid Halifelerin yolunu yol edinin. Bu yolu, azı dişlerinize tutar gibi sımsıkı tutun”¹⁴ ve fıkıhçıların “rey” hakkında sıkça başvurdukları Muaz b. Cebel ile ilgili rivayette geçen ifadeler¹⁵, neredeyse fıkıh ilminin Hz. Peygamber döneminde ihdas edildiğini, daha sonra gelenlere düşen görevin ise sadece bunu keşfetmek olduğunu ima ediyor görünmektedir. Halbuki bu ifadeler ihtimali düşük olmakla birlikte, ya Peygamber ve etrafındakilerin gelecek endişeleri üzerine düşünürken, ya da daha yüksek bir ihtimalle, Peygamberin ölümünden sonra bazı sorunları çözmek için bir yol ve usul tutmak çabasını güdenlerin geriye dönük okumalarının bir ürünü olması gerekir. Bu sözlerin Peygamber’e nispetinin doğruluğu ya da yanlışlığı bir tarafa, bunlardaki ortak tema, Peygamberden sonra devam edecek ya da gelişecek olan yaşamın argümanları ve dayanaklarını belirleme, bu hususta bir usul geliştirme ve bunu düzene sokmaktır. Nitekim bugün bizim “ilim” olarak adlandırdığımız disiplin de bu çabaların bir semeresi olarak görülmelidir.

O zaman şimdi şu soruyu sormak gerekiyor: Müslümanlar bu semereyi nasıl ürettiler? İşte bu zannedildiği gibi kolay olmadı. Bu soruyu cevaplandırmak aynı zamanda İslami ilimlerin nasıl doğduğu sorusunu da cevaplandırmak anlamına gelmektedir. Her şeyden önce şunun bilinmesi gerekir ki, İsla-

¹¹ Malik’e şu rivayet edildi: Rasulullah (s.a.v) şöyle dedi: “Size iki şey bırakıyorum. Bunlara sımsıkı bağlandığınız sürece, asla doğru yoldan sapmayacaksınız. Bunlar, Allah’ın kitabı ve Peygamberinin sünnetidir.” (Malik, “Muvatta”, Kader kitabı, 3. Hadis).

¹² Âişe radiyallah anhâ’dan rivayet edildiğine göre, bir kişi Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem’e;

“İnsanların en hayırlıları kimlerdir?” diye sordu.

Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem;

“Benim içinde bulunduğum asrın insanları (ashâbım)dır. Sonra ikinci, sonra üçüncü asrın insanlarıdır” buyurdu (Müslim, Fedâilü’s-sahâbe 216).

Abdullah İbn Mes’ud radiyallahu anh’ten rivayet edildiğine göre Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem şöyle buyurmuştur:

“İnsanların en hayırlısı benim asrım(daki ashâbım)dır. Sonra onları takib edenler(tâbiun), sonra onları takib edenler(etbâu’t-tâbiin)dir. Daha sonra birtakım topluluklar gelir ki onlardan kiminin tanıklığı yeminin önüne geçer, kiminin de yemini tanıklığının önüne geçer.” (Buhâri, Fedâilü’l-ashâb 1, Şehâdât 9).

¹³ Beyhaki, el-Medhal, s. 162-3, No:152

¹⁴ Ebû Davud, Sünnet 5

¹⁵ Ebu Davud : 4.C.3592.N ; TİRMİZİ : 2.C.1343.N.

mi ilimler ne geçmişte var olan somut bir varlığa sahip idi ne de bu ilimlerin nasıl varlığa kavuşacağına dair Müslümanların elinde bir yol haritası vardı. Elde mevcut olan sadece tikel bilgilerden ibaret olan veriler idi.

Bununla birlikte Hz. Peygamberin ölümünden sonra, üzerinde hiçbir Müslümanın ihtilafa düşmediği hususlar vardı. Müslümanların elinde Allah'ın Kitabı Kur'an ve Kur'an'a dayanan Hz. Peygamberin rehberliğinde gerçekleşen uygulamalar vardı. Hz. Peygamber hayatta iken tamamlanan şeyler vardı, tamamlanmayan şeyler vardı. Hz. Peygamberin hayatının sonuna doğru Kur'an'ın ve dinin tamamlandığına dair bir takım işaretlerden söz edilebilse de, bu konuda birçok ihtilaflar vardır. Bununla birlikte Hz. Peygamberin ölümüyle birlikte Vahyin kesilmesinde ve Kuran'ın tamam olmasında şüphe yoktur. Bu nedenle Allah'ın Kitabı Kur'an tamamlanan şeylerdendi. Kur'an'ın tamamlanmasıyla din de tamamlanmış oluyor muydu? Bu anlamda din de tamamlanan şeylerdendi. Tamamlanmayan şey ne idi? Tamamlanmayan şey, yaşamın devam etmesiydi. Hz. Peygamberin bireysel dini bir tecrübe olarak aldığı vahyin, yaşamın bütün evreleriyle buluşması, hem Hz. Peygamber hayatta iken hem de ondan sonra devam etmesi gereken bir olgu idi. Müslümanlar da dinden tamamen bunu anladılar. Bu yönüyle bir din olarak İslam'ın hem tarihe saplanıp kalan hem de tarihin yeniden kazanılmasına dönük yönünün olduğunu söyleyebiliriz. Tarihin yeniden üretilmesi ve kazanılması ise gelecek zaman ve mekan kategorisinde yaşayanlara bağlı olmalıydı. Atay'ın ifadesiyle acaba "Peygamber İslamiyet'i kendi zamanında Müslüman olan Arapların ihtiyaçları kadar anlatmıştı" da, "çok kısa bir zaman içinde İslam'a giren ve tarihi, kültürü ve medeniyetleri bulunan milyonlarca insanın yönetimi için Peygamberin açıklamaları yeterli değil" miydi?¹⁶

Bu sorunları Kur'an'ın ya da Peygamberin açıklamalarının yeterliliği ve yetersizliği bağlamında tartışmanın çok uygun olmadığını düşünmekle birlikte, bu ifadelerin, muhataplarını düşünmeye tahrik ve teşvik maksatlı olarak kullanıldığını düşünüyorum. Yoksa böyle bir yaklaşımla Kuran'ın Peygamber hayatta iken de yeterli olmadığını kabul etmemiz gerekmektedir zira söz konusu dönemde hem Peygamberin hem de Ashabının içtihat ettiklerine dair rivayetler vardır. Şayet içtihat edilen konularda Kur'an'a başvuru yeterli olsaydı, içtihat etmeye gerek olmaması gerekirdi. Halbuki bu yaklaşım tamamen

¹⁶ H. Atay, "İslam Hukuk Felsefesi Usulü'l Fıkıh İlmi", Kalam (Kızılca Hamam 20-22 Haziran 2008), TDV. Y. Ankara: 2008, (ss. (29-73), S. 32.

mesnetsiz bir yaklaşımdır. Zira hem Peygambere uymak hem de Kur'an'da açık bir şekilde cevabı bulunamayan problemlerde akla müracaat edilmesi yine Kur'an'ın bir emridir. Nitekim ilk İslam düşünürleri de meseleyi bu şekilde anlayıp akli kullanarak içtihadta bulunmanın farz olduğuna hükmetmişlerdir.¹⁷

Dahası burada sorulması gereken önemli sorular ve konular vardır ve birkaç cümleyle geçiştirilemez; çözüm yeri de ne fıkıh ne de usul ilminin alanıdır. Bu sorunların çözüm mercii Kalam ya da felsefedir. Bu disiplinlerle ilişkili olarak meselenin dönüp dolaşıp dayanacağı nokta ise akıl - vahiy, felsefe - din münasebeti sorunudur. Burada sorulması gereken can alıcı sorunun esası da "Vahiy/din" ve "akıl/insan" nedir, sorusudur. Gerçekten de "İslam düşüncesinde yöntem sorunu" bu münasebetleri söz konusu etmeden tartışılmaz ve doğrusu bu sorunlar da ne fıkıhçıların ne de usulün bir sorunudur. Meseleye sadece İslam düşüncesi ve disiplinleri çerçevesinden bakacak olursak Gazali'nin yaklaşımıyla sorun tamamen Kalam ilminin sorunudur ve dolayısıyla bu sorunu çözmek Kelamcılarının bir görevidir. Bu görev de en genel şeylerden yani "mevcud"tan başlayıp detaya doğru iner. Bu detay içerisinde diğer dini ilimlerin ilkelerini ortaya koyar. Bu noktadan sonra müfessir, Kelamcılarının inceleme alanına giren sorunlar arasından özel olarak kendisiyle ilgili birini yani Kitabı alır ve onun tefsiriyle uğraşır; Muhaddis, sünneti alır ve bunun sübut yollarını araştırır; Fakihler, mükellefin fiillerini alır ve bu fiilin, şer'in hitabına olan nispetini inceler; Usulcü de Mütakellim tarafından doğru söylediği ispatlanan Peygamberin sözünü alır ve bunun hükme delalet yollarını inceler ki, bu delalet ya sözün lafzı ile ya da aklın anlaşılma ve istinbat edilme şeklinde olmaktadır. Usulcünün inceleme ve araştırması, Peygamberin söz ve fiillerinin dışına çıkmaz. Kitap da zaten Peygamberden işitilmiş ve icma onun sözüyle sabit olmuştur. Buna göre deliller, Kitap, Sünnet ve İcma'dan ibarettir. Peygamberin sözünün doğruluğu Kalam ilminde sabit olur. Dolayısıyla

¹⁷ Şafi bu konuda çok çok ifadelerde bulunmuştur. Ona göre Peygamberden başka herkes ancak istidlal (delil getirmek) suretiyle bir şeyler söyleyebilir. Bu nedenle Şafi, Risale'nin girişinde içtihadın farz olduğunun özellikle altını çizer. Bu anlamda içtihad Şafi'ye göre Allah'a kulluk vazifelerinden birisidir. Şafi'nin icthad üzerine Kur'an'dan getirmiş olduğu deliller ise daha enresandır. Şafi bu hususta şu ayetleri dikkatlerimize sunar: "Karanın ve denizin karanlıklarında kendileriyle yolunuzu tayin edersiniz diye sizin için yıldızları yaratan O'dur." (6 En'am 97). "İnsan başboş yaratıldığını mı zanneder." (75 Kıyame 36). Bk. Muhammed b. İdris eş Şafi, er Risâle, çev. Abdülkadir Şener - İbrahim Çalışkan, TDVY: 2012, S.11-14.

Kelam ilmi, bütün dini ilimlerin ilkelerini (mebâdî) ispat görevini yüklenmiş olmaktadır. Bütün dini ilimler Kelam ilmine nispetle cüz'îdir. Zira bu cüz'î ilimlere Kelam ilminden inilmektedir.¹⁸ Burada Gazali'nin, dini ilimlerde Kelam'ı, bütün ilimlerin ilkelerinin dayanağı olan Metafizik disiplini yerine konumlandığı görülmektedir.

Kelam ilminin doğmasına ve oluşmasına etki eden konular ve sorunlar hatırlandığında Gazali'nin söylemek istediği şeyler daha iyi anlaşılacaktır. Tanrı'nın varlığı ve birliğini ispat, Tanrı'nın sıfatları, Allah'ın Kelamı, Kur'ân'ın mahluk olup olmaması, Nübüvvet ve Nübüvvetin gerekliliği, İyilik ve kötülük sorunu, insanın eylemleri, iradesi ve özgürlüğü, mead ve diriliş gibi sorunlar dikkatle gözden geçirildiğinde, hemen bütün dini ilimlerin, yukarıdaki sorunların ispatından sonra bir anlam ifade ettiği anlaşılacaktır. Kelam ilminin savunmacı bir pozisyon kazanmasının en önemli sebeplerinden birisi de yukarıdaki asıl sorunların savunusunu üstlenmektir.

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız süreç esas itibarıyla aynı zamanda, dini ilimlerin ortaya çıkış sürecidir. Bu anlamda, dini ilimlere birbirini takiple doğan ilimler değil de birbirini tamamlayarak oluşan ilimler olarak bakmak gerekir. Kelam, Fıkıh, Tefsir, Hadis ve Tasavvuf bu ilimlerdenidir. Her ne kadar Kelam ve Fıkıh ilminin doğuşu ve gelişmesi bakımından birbirine tekaddüm etmesi tartışılabilir de bu çok önemli değildir. Dahası aynı durum diğer ilimler için de söz konusudur. Ortaya çıkmak için bir ilim diğerini beklememiştir. Dini ilimlerin üç aşağı beş yukarı hep birlikte oluştuğunu ifade edebiliriz. Her biri dönemin hakim olan ontolojik ve epistemolojik sorunlarının yaslandığı ilkelerle ilgilenerek ilmi karakterlerini ve kimliklerini oluşturmuşlardır.

İster akılcılıklarıyla öne çıkan Mutezile alimleri olsun isterse Ehlisünnet alimleri olsun, aralarında tali meselelerde bir takım farklılıklar olsa da, durum değişmemektedir. Bunlar, kendi ilimlerini kurup geliştirirken yukarıda ifade ettiğimiz gibi KİTAP, SÜNNET, İCMA' ve AKIL/KIYAS delillerinden hareket etmişlerdir. Bu çalışmamızda, bunların ne'liğine dair teknik bir tartışma yapacak değiliz. Bununla birlikte bu delillerin birbirine eşit olmadıkları ve yine bu kurgunun daha çok metin eksenli olarak ve insan yaşamında uyulması ve kaçınılması gereken hükümlerin nasıl elde edileceği hedeflenerek ortaya konulmuş olduğu görünmektedir. Doğrusu bu, Fıkıh ve İslam hukukunun

¹⁸ Gazali, Mustafâ, çev. Yunus Apaydın, Rey. Y., Kayseri 1994, I/5.

olağanüstü bir başarısıydı. Hatta bunu Arap-Müslüman dehasını yansıtan bir oluşum olarak değerlendirenler vardır.¹⁹

Buraya kadar İslam düşüncesinin oluşumunu ele almaya çalıştık. Gördük ki, İslam düşüncesi daha çok Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas formülasyonu diyebileceğimiz bir sistem doğrultusunda insanların düşünsel sorunlarını ve ihtiyaçlarını değil ama pratik hayatta karşılaştıkları ağırlıklı olarak siyasi, iktisadi ve hukuki sorunlarına çözümler üretebilme olanağını sağlamış görünmektedir. Burada şu tespiti özellikle belirtmek gerekmektedir. Gerek Kur'ân kaynaklı ve gerekse İslam düşünürlerinin içtihadı önemsemesi ve onun aracılığıyla ortaya çıkacak yeni sorunları çözme önerileri, İslam düşüncesinin en azından teorik olarak değişimin kaçınılmaz olduğunu kabul ettiğini göstermektedir. Bu iki bakımdan bizim için problematik olmaya devam etmektedir. Bunlardan birincisi: Bu düşünce sistemi her şeyden önce Müslüman düşünürler tarafından tarihi bir süreç içerisinde üretilmiştir ve kendi tarihi şartlarına bağımlıdır. Eğer böyleyse, tarihi şartların değişmesiyle bu düşünce sisteminin kazanacağı veçhe, kendi dönemindeki değişmelerin doğasına uygun olarak gerçekleşmeliydi ya da gelişmelidir. Dahası bu düşünce sisteminin bizatihi kendisi belirli tarihi şartların ürünü olarak ortaya çıktığına göre, acaba başka bir düşünce sistemiyle değiştirilebilir miydi? Daha sonra İslam hukuk usulüne dahil edilen *maslahatlar*, aslında tarihi seyir içerisinde ortaya çıkan bir takım gelişmeler ve değişmelerin neticesinde ortaya çıkan sorunları çözmeye yönelik olarak dahil edilmiş olsa da, bu katkı, ilk dönemlerde oluşturulan ve kurgulanan düşünce sisteminin dünya görüşüne pek etki etmiş görünmemektedir. Aksine Fıkıh kendi sistemini daha da kuvvetlendirerek gelenekselleştirmiştir. Dolayısıyla tarihi şartlar değişmesine rağmen, İslam düşüncesinde bilgi üretme mekanizmasında köklü bir değişiklik gerçekleştirilememiştir. İnsan yaşamındaki bütün değişmeler, kendinden önceki esaslara uygun olmak kaydıyla sadece analogik bir kıyasa terkedilmiştir. İkincisi: İslam düşüncesinin beyana dayalı düşünce sistemi, sadece hukuki boyutta kalmayıp, bütün diğer ilimleri de kapsayan bir zihniyete dönüşerek, gelişmeler karşısında çözüm üretecek özgür düşüncenin de önünü kapatmıştır. Nitekim çok uzun bir dönemdir akıl deyince, İslam dünyasında, sadece eldeki metinleri beyan etmekle mükellef olan araçsal bir akıl anlaşılmış, maddi ve manevi

¹⁹ Fazlur Rahman, "İslam Araştırmaları ve İslam'ın Geleceği", İslami Yenilenme Makaleler I, Çev. Adil Çiftçi, Ankara Okulu Y., 2004, ss. (101-110), S. 103-106.

olarak yaşamı kuran bütün unsurlar ya hukuki bakış açısıyla ya da Kitap ve Sünnetten çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu durum daha çok “Kitap ve Sünnette bütün sorunların çözümünün olduğu” kabulünün doğal bir uzantısıydı.

Aslında Müslümanların çok kısa bir zaman diliminde oluşturmuş oldukları bu sistem gerçekte ortaçağ şartlarında, birçok sorunu çözmekle kalmayıp, meydana gelecek değişimlere karşı da akli yedeğine alarak, esneme imkanını da yarattığı için oldukça başarılı bir sistemdi ya da en azından öyle görünüyordu. Bu algıyla birlikte, İslam dünyasının gelişmiş merkezlerinde kurulan medrese programlarında, çok kısa bir zaman içerisinde, bu yöntem sayesinde fıkıh çok baskın bir konuma yükselerek İslam düşüncesinin diğer alanlarını da belirleyici bir konuma yükselmiştir. Bu, biraz da fıkıhın siyaset ve siyasi uygulamalarla içli dışlı olmalarından kaynaklanan, pratikte her sorunu çözüme kavuşturan bir otorite elde etmesiyle de ilişkili olmalıydı. Nitekim Gardet’e göre dini ilimlerin erken ve hızlı bir şekilde teşekkül etmeleri, gelecekteki gelişmelere katkı sağlamak şöyle dursun, daha çok savunma ve kendi üzerine kapanmaya neden olmuştur. Ona göre hızlı teşekkül etme, kazanılmış gibi görünen bazı pozisyonların katılaşmasını doğurmuştur. Şüphesiz kendi içlerinde gerçek zenginlikler taşımaları nedeniyle çok erkenden kesin tavırlı cevaplar üretebildiler. Gardet’e göre halbuki bu durum onların en zayıf yanlarıydı çünkü henüz mükemmel olmayan araştırma aletlerinin kendilerini yönettiğini anlamıyorlardı.²⁰

Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde artık şu soruyu gayet açık bir şekilde sormamız gerekiyor: Gerçekten de, ilk dönemde, dini ilimlerin teşekkülünde bir takım zafiyetler var mıydı?

Örneğin Hüseyin Atay, ilk Müslümanların, dünyayı ve evreni şimdiki gibi anlayacak bilgileri olmadığı için Kuran’ın evrensel olarak bütün insanlara hitabını, çağrısını kısıtladıklarını ve onu kendi bölgelerine göre sınırlandırdıklarını, bunu da daha çok akılcılarla çatışarak hadisçilerin yaptıklarını ve nihayet H. 3./M.9 yy. da, zihniyetlerini egemen kılarak bu egemenliklerini bugün de sürdürmeye devam ettiklerini düşünür.²¹ Ona göre, Rivayetçiler, nakli esas alırlar ve onu öncelerler, aklın nakle tabi olduğunu söylerler ve aklın sadece bir anlama aracı ve aleti olduğunu savunurlar... Halbuki akli ilk olarak bağımlı,

²⁰ L. Gardet, agm., aynı yer.

²¹ H. Atay, “İslam Hukuk Felsefesi Usulü’l Fıkıh İlmi”, Kelam (Kızılca Hamam 20-22 Haziran 2008), TDV. Y. Ankara: 2008, (ss. (29-73), S. 61.

uydu ve köle olarak kabul ettikten sonra, ona bağımsız, özgür olarak görev vermek geçersizdir ve saçma olur. Akıl anlama aleti ise, insan onu istediği gibi kullanır. Bunun için herkes bir sözü, menkul bir ifadeyi kendi zihniyetine ve amacına göre kullanır çünkü *köle olan akıl efendisinin isteğini yapar*. Ancak özgün akıl, bağımlı, tabi olmayan akıl, tarafsız olarak kendi özgün ilkelerine göre düşünce üretir ve ona göre yansız olacak gerçek ne ise ona göre anlar ve şaşmadan gerçeği ortaya koyar.²² Çünkü Atay’a göre doğrular sadece ve sadece Kuran’ın içinde olmayıp, Kuran’ın dışında da vardır. Akıl doğruları Kur’an’sız da anlayabilir ve Allah katında da doğru kabul edilirler.²³

Atay’ın fıkıh usulü ve geleneksel düşünceye getirmiş olduğu eleştiri köklü ve esastan tartışmaları gerektirmektedir. Diğer bir ifadeyle onun teklifi, Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas’tan oluşan geleneksel bilgi üretme yöntemini teorik olarak temelinden sarsacak olan yeni bir yapılanmayı icap ettirmektedir. Daha önce Gazali aracılığıyla değinmiş olduğumuz külli bir disiplinin bu soruna el atması gerekmektedir. Gazali’de bu ilim Kelam ilmidir. Gazali’nin haklılık payı olmasına rağmen, Kelam tarihi ve tecrübesi göstermektedir ki, Kelam ilmi de, akli beyanî ilimlerin emrine vermiştir ve dahası yukarıda eleştirisini yapmış olduğumuz düşünce sistemini Fıkıhla birlikte kuran ortaklardandır. Bu nedenle Gazali’nin burada felsefi bir bakış açısını kastetmiş olduğunu fakat bunu Kelam ile ifade edebildiğini zannediyoruz. Zira daha önce, yukarıda, Gazali’nin Kelamı tam da Felsefede Metafizik karşılığında kullandığı yorumunu yapmıştık.

Böyle bir girişim doğal olarak anlaşılabilirliği gibi, her şeyden önce akli ve düşünsel özgürlüğün önünü açmakla ancak mümkündür ve Fazlur Rahman’ın dediği gibi, özgür düşünce, bazı noktalarda, tabiatı gereği aşırılık göstermeye mahkûmdur. Bu, özgür düşüncenin en tabii bir sonucudur. Bu durumda ona uygulanacak tedavi, onu boğup yok etmek değil, fakat onu eleştirmeye devam etmektir. Akılcılık öylesine nazik bir şeydir ki, engellendiği zaman mutlaka ölür. Bir başka deyişle, “özgür düşünce” ve “düşünce” tamamen aynı anlama gelir. Özgürlüğü ortadan kaldırıp, düşüncenin yaşamasını sürdürebileceğini ümit edemezsiniz.²⁴

²² H. Atay, “İslam Hukuk Felsefesi Usulü’l Fıkıh İlmi”, Kelam (Kızılca Hamam 20-22 Haziran 2008), TDV. Y. Ankara: 2008, (ss. (29-73), S. 70.

²³ H. Atay, “İslam Hukuk Felsefesi Usulü’l Fıkıh İlmi”, Kelam (Kızılca Hamam 20-22 Haziran 2008), TDV. Y. Ankara: 2008, (ss. (29-73), S. 61.

²⁴ Fazlur Rahman, Tarih Boyunca İslamî Metodoloji Sorunu, Çev. Salih Akdemir, Ankara Okulu

Bu bağlamda gerek Kelam ve gerekse Fıkıh Usulcülerinin ortak zemininin, Kitap ve Sünnet olduğu ve bu esasların da daha çok bir metni beyan etmek, açıklamak üzere şartlandırıldığı görülmektedir. Bu da lafzı anlama önceliği manasına geliyordu. Bunun da gerisinde dil etkeninin bulunduğunu; dilin ise bir takım kurallardan mürekkep bir sistem olduğunu söyleyebiliriz. İşte dini ilimlerin akla verdiği görev buradan itibaren devreye girmektedir. Cabirî'nin tabiri ile bu şu demektir: “Beyânî akıl, asıl/kaynak bir veriden (:nass) veya bundan elde edilmiş olan bir kaynaktan (kıyas ve ya icma ile sabit olan şey) hareket etmeyen hiçbir etkinlik ve çabaya gücü yetmeyen ve bunu kabul etmeyen zihni bir eylemdir.²⁵ Bu zihne sahip olanlar “nasıl düşünürüz?” sorusuyla değil, “beyan nasıl olur, beyan içeren söylemin yorumu nasıl yapılır, böyle bir söylem nasıl üretilir?” sorularıyla meşgul olmuşlardır. Bizzat düşüncenin kendisi ve dil ile düşünce arasındaki ilişki ise onların ilgi alanı dışında kalmıştır.²⁶

Cabirî'ye göre, *Kur'an teşbih, temsil, istiare, mecaz ve kinayeyi geniş bir çerçevede kullanır. Ancak bu belâğat üsluplarını “hükümü gerekli kılan” akıl yürütme seviyesine çıkarmayıp, onu salt dikkatleri çekmek ve bir noktaya işaret ederek esin vermek için kullanır. O halde Kur'an, belirli bir akıl yürütme tarzını ortaya koymaz. O sadece insanları akıl yürütmeye çağırır (“i'tibar”), hayal ve fikirleri harekete geçirmek ve dikkatleri belirli bir noktaya çekmek için insanlara misallerle anlatır. Kanaatimizce beyan sahiplerinin düştüğü hata, Kur'an'ın bir şeye dikkat çekmek için kullandığı araç ve yöntemleri akıl yürütmek için bir kurallar bütünü ve düşünce için bir mantık haline getirmeleridir. Ancak bunu yaparken Kur'an nassı yegane otorite olarak alınmamıştır aksine Bedevî'nin doğal ve düşünsel dünyasının yöntem ve araçlarıyla okunması yoluyla bu hataya düşülmüştür. Hakem olarak kullanılan Arap dili, Bedevî'nin bu dünyasını beraberinde taşımaktadır. Kur'an, Bedevî dünyanın tutsağı olsun diye mi Arapça indirilmiştir yoksa onların bu cahiliye alemini aşıp başka bir aleme geçebilmelerini temin için mi, yani onları karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için mi Arapça indirilmiştir.²⁷*

Cabirî'nin dikkat çekmiş olduğu bu hususun hem tarihsel hem de güncel uzanımları vardır. Kur'an'ın Arapça indirilmiş olması, Kur'an'da, onun anlaşıl-

Y., 2001, S. 119.

²⁵ Abid el Cabirî, Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı, 152.

²⁶ Abid el Cabirî, Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı, 139.

²⁷ Abid el Cabirî, Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı, 152.

labilir bir kitap olduğuna delil olarak zikredilirken,²⁸ maalesef daha sonra neredeyse onun Arapça bir dil dışında anlaşılmasının imkansızlığına delil olarak kullanılır hale getirilmiştir. Netice itibarıyla Kur'an dil olarak Arapçaya, anlam olarak da nazil olduğu dönem de ki Arapların anladıklarına indirgenmiş görünmektedir. Bu durum daha sonra Orta Çağın ekonomik, siyasi ve hatta kozmolojik statik evren anlayışıyla bütünleşerek daha katı ve aşılmaz bir geleceğe dönüşmüştür. Dolayısıyla Kur'an'ın anlaşılmasında lafzî unsur, anlamın önüne geçerek, Arap dilinin inceliklerini bilmek daha önemli hale gelmiştir. Halbuki Kur'an'da geçen hiçbir kavramın ne'liği hakkında bir tanımlamaya gidilmemektedir. Bu ne demektir? Kur'an anlam itibarıyla asla nazil olduğu kavmin zihin dünyasıyla sınırlı değildir. Kur'an'da kullanılan terimlerin kavramsal içeriği ve boyutu, gerek bireysel ve gerek toplumsal bazda okuyanların birikim ve yetkinliklerine bırakılmıştır.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan ilimler de bu yetkinlik ve yeterliliklerin ürünüdür. Ancak onların bu birikim ve yetkinlikleri aynı zamanda onların kendi tarihsel şartlarıyla da kayıtlı olduklarını göstermektedir. Elbette bu durum dinin bütün yönleriyle ilişkili değildir. Hz. Peygamberin vefatından sonra değişmesi mümkün olmayan hususlar da vardır. Tanrı'nın varlığı ve birliği, ölümden sonra diriliş, mükafat ve mücazât vb hususlar her dönem için geçerli olan hususlardır hatta İslam'dan önceki diğer dinlerde de müşterek olan ilkelerdir. Hz. Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkan dini ilimler, özellikle Kelam ve Fıkıh ilimleri evvelen, Peygamber'den kendilerine intikal eden dini olduğu gibi muhafaza etmek ve doğru anlamayı hedeflediklerinden dolayı, yaşamın akışıyla meydana gelecek yeni durumları daha tali

²⁸ "Uyarıcılardan olası diye onu güvenilir Ruh(Cebrail) senin kalbine apaçık Arapça bir dil ile indirmiştir" (26 Şuarâ: 193-195); "Biz onu Arapça bilmeyenlerden birine indirseydik ve o da bunu kendilerine okusaydı, yine buna inanmazlardı" (26 Şuarâ:198-199); "Böylece biz onu (Kur'an'ı) Arapça bir hüküm olarak indirdik. Sana gelen bu ilimden sonra, eğer sen onların heva ve heveslerine uyarasan, Allah tarafından senin için ne bir dost vardır ne de bir koruyucu" (13 Ra'd, 37); "And olsun ki biz onların "Kur'an'ı ona bir insan öğretiyor" dediklerini biliyoruz. İma ettikleri kimsenin dili yabancıdır, Bu Kur'an ise gayet açık bir Arapçadır" (16 Nahl: 103). "Biz onu Allah'a karşı gelmekten sakınsınlar diye hiçbir eğriliği bulunmayan Arapça bir Kur'an olarak indirdik" (39 Zümer: 28). "Böylece biz sana Arapça bir Kur'an vahyettik ki, şehirlerin anası olan Mekke'de ve çevresinde bulunanları uyarasın. Hakkında asla şüphe olmayan toplanma günüyle onları uyarasın. Bir grup cennette, bir grup ise cehennemdedir (42 Şûrâ: 7); "Apaçık Kitab'a and olsun ki, iyice anlayasınız diye biz onu Arapça bir Kur'an yaptık. Şüphesiz O, katımızdaki ana kitapta (Levh-i Mahfuz'da) mevcuttur, çok yücedir, hikmetlerle doludur" (43 Zuhuruf: 2-4).

bir mesele olarak değerlendirmiş görünmektedirler. Bu anlamda değişim ve din arasındaki bağ sadece “kıyas”a indirgenmiş görünmektedir. Burada kıyas ister “içtihat” karşılığında kullanılsın ister içtihat kıyası da kapsayan bir biçimde kullanılsın durum çok fark etmemektedir. Bu bakış açısıyla din, dinin özüne tekabül eden ahlaktan da uzaklaştırılarak tamamen hukuki ilkelere indirgenmiş, tabir caizse hukukçuların yeni hukuki ilkeler çıkaracağı bir metne dönüştürülmüştür. Hey şeyden önce o ne bir kanun kitabıdır ne de böyle bir amaç güder; o kendisini “huden li’n nas” diye adlandırır ve insanlardan koyduğu emirlere göre yaşamalarını ister. Hukukçular zannetmişlerdir ki, Kitap, Sunnet, İcma ile muhafaza edilen din, dinin emrine verilen akılla yani kıyas ya da içtihatla sonsuza kadar insanlığın ihtiyacını karşılayacaktır. Bir de yukarıdaki formülasyana dinin bütün unsurlarıyla yaşanmış ve tecrübe edilmiş bir “geçmiş tecrübe” eklenince, doğal olarak yapılması gereken tek şey kalmıştır o da önümüzdeki gelişmeleri bu yaşanmışlıklara kıyas ederek, onlar hakkında olumlu ya da olumsuz hükümlere ulaşarak bir takım düzenlemelerde bulunmak. Eskiler, yaşamı kuracak ve değişimi kontrol edecek bu sihirli formülü “gaibin şahide kıyası” olarak ifade etmişlerdir. Böyle bir bakış sadece hukuk çerçevesinde söz konusu olsaydı, İslam düşüncesi ve medeniyeti bunu tolere edebilirdi. Lâkin, bu tavır sadece hukuk çerçevesinde kalmayıp, düşünce hayatının tamamına musallat olmuştur.

Bu durum hemen her yönüyle statik olan Orta Çağ boyunca bir eksiklik olarak ortaya çıkmamıştır. Özellikle Orta Çağdaki siyaset anlayışının da imparatorluk dünya görüşüne göre şekillenmesi, düşüncenin ve yaşamın daha çok hukuki paradigmaya göre şekillenmesinde katkıda bulunmuştur. Şayet değişimin aktörleri Müslümanlar olsaydı, bu şekilde yola devam etmek mümkün olur, bütün gelişmeleri, kendi ortaya koymuş olduğumuz dogmatik ilkeler doğrultusunda kontrol edebilirdik. Ancak bunun böyle olmadığını yine bize tarihsel gelişmeler göstermiştir. Rönesans’la birlikte başlayan ve Aydınlanma çağıyla gelişen ve özellikle sanayi devriminden sonra ortaya çıkan pozitif bilimlerin doğuşu ve baş döndürücü gelişmeler, statik evren tasarımlarına son verdiği gibi, aynı zamanda insanların sosyal, siyasal, ekonomik yaşam tarzlarını ve düşünce biçimlerini de yerle bir etmiştir. Bugün bizi geleneksel İslam düşüncesi ve yöntem sorununu tartışmaya sevk eden en önemli nedenlerden biri budur. Açıkça ifade etmek gerekir ki, geleneksel İslam düşüncesi, Çağımızda karşılaştığımız sorunlarımızı kıyas yöntemiyle ya da içtihat vasıtasıyla

çözmekte yetersiz kalmaktadır. Dahası, böyle bir yöntem, değişim karşısında tamamen edilgen bir durum ortaya çıkarmakta, değişimi takip etmekten, değiştirmeye zaman bırakmamaktadır. Çünkü değişimin hem doğası hem de aktörleri değişmiştir. Burada suçlu aramak sorunumuzu çözmeye bir katkıda bulunmayacaktır. Bununla birlikte şunu ifade etmeliyiz. İslam dünyası geçmişte çok büyük kafalar yetiştirmiştir. Bunda bir şüphe söz konusu değildir. Acaba bu düşünürleri büyük ve yetkin kılan şey ne idi? Bunun üzerine biraz düşünmek gerekir. Bizce bu düşünürlerin büyüklüğü, karşılaşmış oldukları sorunları bir vazife bilinci içerisinde çözmeye çalışmalarındadır. Bu başarı o kadar büyük bir başarıdır ki, hayat değişmesine rağmen onların ortaya koymuş oldukları yöntem ve ürettikleri bilgiler kendilerinden sonra gelenler tarafından aşılanamıştır, dolayısıyla onların yöntemleri daha sonrakilere tarafından donuklaştırılmıştır. Felsefe ve tasavvuf gibi dış tesirli disiplinlerle her ne kadar İslam dünyası düşünce dünyasında farklı pencereler açmayı denemiş olsa da, nasçı bakış açısının tahakkümü karşısında ya sinmek zorunda kalmış ya da elitlerle sınırlı kalmıştır. Özellikle 12. Ve 13. Yüzyıldan sonra İslam dünyası dünya çapında büyük düşünürler çıkaramamıştır. Bu da daha sonra gelenlerin kendi sorunlarını kendinden öncekilere çözdürmek gibi bir anakronizmi doğurmuştur. Diğer bir ifadeyle daha sonraki düşünürler, kendinden öncekilerin sorunlarından çıkıp kendi sorunlarıyla uğraşamamıştır. Bu da onların zihin olarak neden küçüldüklerinin bir ifadesidir.

Söz konusu bilimsel ve kültürel gecikmişlik İslam dünyasında iki sonucu doğurmuştur. Birincisi, Müslümanların kendi özgüvenlerini kaybetmelerine, ikincisi de, bunun bir uzantısı olarak, ayakta kalabilmenin yegâne yolu olarak kendi dünyasına kıvrılmak ve alabildiğince muhafazakâr dünya görüşlerine sığınarak geçmişteki başarı öyküleriyle avunmak. Bu iki durum da İslam dünyasının düşünce olarak sığlaşmasına ve kötürümleşmesine neden olmuştur.

Son yüz, yüz elli yıldır İslam Dünyası bu kötürümleşmeyi durdurmak için çaba harcamaktadır. İslahatçılar, cedidçiler, modernistler vb. farklı isimlerle anılsalar da, bunların ortak çabası İslam düşüncesindeki bu kötü gidişi durdurmak olmuştur. Bu çabaların bir ortak yönü daha vardır: bunların neredeyse tamamı bizim yukarıda değerlendirmesini ve eleştirini yaptığımız yöntemden ayrılmamışlardır; sadece onu zamanın ihtiyaçlarına göre tashih etmeye çalışmışlardır. Başarılı olmuşlar mıdır? Durum ortada. Peki, bunun imkanı var mıdır? Bu sorunun cevabı belki de bizi daha yakından ilgilendiren şu sorunun cevabına bağlıdır:

Gerek yukarıdan beri hem teorik oluşumunu hem de eleştirisini yapmış olduğumuz İslam düşüncesi ve gerekse bu eleştiri yapanlar ya da ileride kendisinden önceki bütün düşünceleri değerlendirme potansiyelinde olanların burada zikretmiş olduğumuz yöntemin dışında bir yöntemle bir düşünceye ulaşma imkanı var mıdır? Bizce bunun imkanı vardır, olmalıdır. Bunun doğal ve dini nedenlerinden bahsedebiliriz. Doğal nedenleri hakkında şunları ifade edebiliriz: İnsan yaşamının statik bir şekilde devamı mümkün değildir. İnsan yaşamını kuran hiçbir unsur mutlak değildir. Mutlak olmayan her şey değişmektedir. Dolayısıyla İnsan yaşamında değişim kaçınılmazdır. Değişim karşısında insanın elinde mevcut olan tek şey, onun yaşamı tecrübe ederken, değişim ilkelerini tespit edebilme ve yaşamını ona göre kurabilme şansının olmasıdır. Ancak tarihi tecrübe bize göstermiştir ki, insanın, yaşamın değişimleri karşısında üretmiş olduğu çözüm ve düşünce biçimlerinin hiç biri doğa kanunları gibi değişmez değil, değişime bağlı, değişebilir türden şeylerdir. Bu da maddi ve manevi olarak insanın kültürel bir varlık olmasıyla ilişkilidir. Kültür ise belirli kalıplara sıkıştırılamayacak esnekliğe sahip insani duygu, düşünce ve eylemlere bağlı bir etkinliktir. Örneğin barınmak, insan için zorunlu bir eylemdir ancak insanın barınma şekli ve vasıtası olan “ev”, ne zorunludur ne de belirli kalıplarla sınırlıdır; sadece insan yaşamını kuran şartlar, imkanlar, gelişmeler, arzu ve istekler vb. tarafından belirlenen bir ihtiyacın karşılandığı bir mekandır. Benzer şekilde bütün yaşam alanlarında kültürel bir varlık olarak insan, oluş halinde olan bir varlıktır. Kısaca insan hem öz itibarıyla sahip olduğu potansiyeller hem de bütün yapıp etmeleriyle birlikte imkan halinde olan bir varlıktır.

Bunun dini nedeni de şudur: Din, ister emir ve nehiyeler, isterse, mebd ve mead olarak sunduğu dünya görüşü bakımından olsun, epistemolojik olarak zannîdir. Din konusundaki en büyük ihtilafların nedeni onun epistemolojik özelliğidir. Bundan dolayı bireysel dini tecrübeler dışındaki bütün deliller din hakkında iknâî durumdadır. Din hakkında ifade ettiğimiz bu tespit, dinin inanan ve inanmayanlara karşı ortak bir karakteristiğidir. İlâveten ayrıca dine inananlar da, dil gibi teknik olanın dışında, anlam bakımından dini ve dini düşünceyi tüketmiş görünmüyorlar. Bu da din ve dini düşünce hakkında anlama çabasının yaşam boyu devam edeceğini göstermektedir. Burada özel olarak İslam düşüncesi üzerine bir konuya dikkat çekmek gerekmektedir ki, dini düşüncenin değişime karşı alacağı tedbir, (ister, kıyas, ister rey, ister na-

zarfî düşünce, isterse içtihat diyelim) aklî yorumdur ve Tanrı'nın gelişmeler karşısında maksadını belirleyebilme bakımından zannî olmanın ötesine geçemeyecektir.

O halde Kur'an ya da İslam yeni bir ontoloji ve epistemoloji ile tekrar düşünülebilir mi? Bu iddialı ve iddialı olduğu kadar da bir o kadar ürkütücü sorunun burada cevaplandırılması oldukça güç ve meşakkatli görünmektedir. Bununla birlikte şunu ifade etmeliyiz ki, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız dini düşüncenin karakteristiği, bunun mümkün olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda bunlar tabii ki önemli bir dünya görüşü ve nazari düşüncenin yol göstermesiyle mümkündür. Dünya görüşü ve nazari düşünce ise olduğu yerde biten bir şey değildir. Oldukça yetkinlik ve derinlik isteyen bir durumdur. O da büyük çabalar ve gayretlerle ulaşılabilen gelişmiş bir zihnin işidir. Tek tek insanlardan ziyade, yetkin toplumların başarabileceği bir gelenekle başarılabilir. Burada İslam düşüncesi adına bir durum tespitinde bulunmak zorunludur. Yukarıdan beri ele almaya çalıştığımız ve eleştirisini yapmış olduğumuz ilmi düşünce neredeyse tamamen dinî çerçevede kalmış bir düşüncedir. Belki de bizi yanıltan en önemli sorun da burada aranmalıdır. Kur'an, birçok ayette, "düşünmez misiniz, gezmez misiniz, akıl etmez misiniz" derken, daha çok kendine inanmayanları muhatap almakta ve onlara objektif bir bakış açısıyla, dış dünyayı müşahede ederek ve araştırarak düşünmeye teşvik etmektedir. Bu tavır, inanmayanlar bakımından Kur'an'ı test etmeye çağırarak, inananlar açısından da Kur'an'ın, inananları Kur'an'ın dışındaki gerçekleri keşfetmeye çağırarak değerlendirilmelidir. Yani Kur'an demektedir ki, başınızı deve kuşu gibi Kuran'a gömerek, bütün her şeyin Kuran'da saklı olduğunu zannetmeyin, eşyanın hakikatini araştırmak için tabiatı araştırın!

Doğrusu burada tabiat deyince sadece tabii bilimleri kastettiğimiz falan anlaşılmasın, insanlığın üretmiş olduğu bütün ilimleri kastettiğimizi belirtmek isteriz. Burada kısaca şunu söylemek istiyoruz. İlmin ulaşmış olduğu sonuçlar, her ne kadar mutlak kesinlikten yoksun olsa da, yanlış oldukları ortaya çıkıncaya kadar, onlardan faydalanmak gerekmektedir ve bu hususta bilimsel olarak en azından kutsal kitaplardan daha güvenilir olduklarını kabul etmeliyiz. Dahası kutsal kitabı, bu bilgilerin üretilebileceği bir kaynak olarak görmemek gerekir. Örneğin, Tıp, İktisat, Siyaset, Kimya ve fizik vb. modern bilimlerin verilerini Kutsal kitapta aramamak gerekmektedir. Bunların tamamen insani çabaların ürünü olduğu ortadadır. Dinin bunlarla olan ilişkisi bi-

limsel değil, değerler üzerinden kurulmalıdır. Örneğin, faiz dinde haramdır. Bunda bir şüphe yoktur fakat “faiz nedir? Sorusunun cevabını verecek olan ilim iktisat ilmidir. Yani bu soruyu cevaplandırması gerekenler de ilahiyatçılar değil, iktisatçılardır. Yine bir takım hastalıklar söz konusu olduğunda, bunun şifasını Kur’an’dan ya da Hz. Peygamberin Hadislerinde aranılmamalıdır; hastalıkların çaresi, Tıp ilminde aranmalıdır. Yani bunun çaresini de ilahiyatçılarda değil, Tabiplerde aramak gerekmektedir. Bu hususta teknolojik imkanlar nasıl dinlerden ve değerlerden objektifleşmiş iseler, bilimler de objektifleşmişlerdir. Bunun dışında, Kur’an’ın varoluşla ilgili yalın olarak zikretmiş olduğu bazı hususlarda da modern bilimlerin imkanlarından istifade etmek gerekmektedir. Örneğin, evrenin yaratılışı, insanoğlunun yaratılması ve evrenin geçirmiş olduğu merhaleler Kur’an’da oldukça yalın ve muğlak ifadelerle dile getirilmiştir. Bu hususta dile getirilen konuları nihaî, olmuş bitmiş bilimsel gerçeklikler olarak kabul etmek yerine, insan endişelerini tatmin etmeye ve gidermeye matuf dini bilgiler olarak değerlendirmek gerekir ve bunların daha derin bilimsel araştırmalar neticesinde berraklaşacağını beklemek gerekmektedir. Bu da kısaca her şeyi din diline mahkûm etmemek ve dinsel kalıplar içine sokmamakla mümkündür. Yoksa bilimsel düşünce ve araştırmalar için zorunlu olan özgürlüğü üretebilmek mümkün değildir. Bizce İslam dünyasının kaybettiği halkayı burada aramak gerekmektedir. Bu da dinî olmaktan öte, geri kalmış, körelmiş ve kötürümleşmiş bir beyin faaliyeti olarak yani zihniyet olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam dünyası bu kendi üzerine kilitlemiş olduğu muhkem kalelerden, içtihat ya da içtihat kapılarını açmak vb. kavramları tartışmakla falan çıkamaz. Bu belki bundan dört beş asır önce tartışılırdı işe yarayabilirdi. Bugün dünya ve insanlık düşüncesi bunun çok ötelere geçmiş durumda olup, artık meselelere aynı Ortaçağ terim ve kavramlarıyla, ilmi yöntemleriyle devam etmenin bile şansı kalmadığını, Mevlana’nın XIII. Yüzyılda evrensel bir üslupla ifade ettiği “dün dünde kaldı cancağızım bugün yeni şeyler söylemek lazım” mesajıyla kabul etmek gerekmektedir.